
ARTYKUŁY

MAŁGORZATA CIEŚLUK

ORCID: 0000-0002-2863-1440

Uniwersytet Szczeciński

malgorzata.ciesluk@usz.edu.pl

Odwołania do autorów antycznych w *Historycznym opisie miasta Szczecina* Paula Friedeborna w kontekście programu edukacyjnego Pedagogium Książęcego w Szczecinie. Rekonesans badawczy

Słowa kluczowe: kronikarstwo nowożytne, Paul Friedeborn, szkolnictwo nowożytne, recepcja autorów antycznych

Keywords: modern chronicles, Paul Friedeborn, modern education, reception of ancient authors

W roku 1613 w Szczecinie opublikowano pierwszą kronikę miasta Szczecina, pióra sekretarza miejskiego Paula Friedeborna¹, zatytułowaną *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern*². Obszerny wykład poświęcony dziejom Szczecina od początków miasta po czasy współczesne autorowi, został w zasadniczej części napisany w języku niemieckim. Drugim językiem, obecnym w całej kronice, jest łacina. Właściwą narrację historyczną poprzedza obszerna rama wydawnicza,

---

¹ Paul Friedeborn (1572–1637) wywodził się z rodziny mieszczańskiej. Od 1596 r. pełnił funkcję sekretarza miejskiego, od 1616 r. był członkiem rady miejskiej, w 1630 r. został jednym z burmistrzów Szczecina. Cieszył się uznaniem władców pomorskich Filipa II i Bogusława XIV; zob. Małgorzata Cieśluk, Agnieszka Gut, Paweł Gut, „Paul Friedeborn i jego kronika”, w: Paul Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*, tłum. Rafał Simiński, Jerzy Grzelak, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, oprac. Edward Rymar, Jerzy Grzelak, Paweł Gut, Rafał Simiński, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, t. 1 (Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2022), XIII–XX.

² Paul Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern* (Alte Stettin, 1613). Na temat formy kroniki, okoliczności jej powstania oraz znaczenia zob. Cieśluk i in., „Paul Friedeborn”, XXVII–XXXV.

w której znalazło się kilkanaście łacińskich utworów poetyckich, skomponowanych przez pomorskich literatów w związku z publikacją kroniki. Każdy z trzech tomów otwiera również łacińska periocha autorstwa Dionizego Friedeborna³, czyli poetyckie streszczenie tematów poruszanych w danym tomie. Łacina jest też integralnym elementem narracji historycznej. Friedeborn opatrzył bowiem właściwy wywód historyczny bardzo licznymi cytatami, parafrazami lub innego typu nawiązaniami do tekstów autorów starożytnych, średniowiecznych i wczesnonowożytnych, które w zdecydowanej większości zostały zapisane po łacinie⁴. Historyk odwołał się w ten sposób do 82 autorów – wśród nich 63 pisarzy reprezentuje epokę starożytną, w jej tradycyjnie przyjmowanych ramach chronologicznych. Liczba nawiązań do poszczególnych autorów jest zróżnicowana – od jednej wzmianki, jak w wypadku Sofoklesa, po 43 odwołania do twórczości Seneki.

Wykorzystanie przez Friedeborna tak licznej reprezentacji fragmentów tekstów autorów antycznych okazuje się zabiegiem w pełni zrozumiałym, gdy uwzględnimy perspektywę renesansowej koncepcji pisarstwa historycznego. Krzysztof Pomian podkreśla, że dzieje antyku były traktowane przez renesansowych humanistów jako „historia powszechna *par excellence*”, a miarą znaczenia danego wydarzenia historycznego była możliwość wskazania podobieństw do analogicznych wydarzeń i zjawisk z okresu starożytnego Rzymu. Nie bez znaczenia pozostaje również to, że w dobie renesansu piśmiennictwo historyczne postrzegane było w kategoriach pragmatycznych, jako zachęta do podejmowania określonych działań i postaw bądź unikania rozwiązań moralnie nagannych⁵. W tym kontekście fragmenty tekstów antycznych pełnią rolę rezerwuaru przykładów i opinii, które historyk dobiera w taki sposób, by uzupełniały bądź wzmacniały umoralniający przekaz płynący z narracji historycznej.

Rozwiązaniem, które pozwoliło na dołączenie do właściwej narracji historycznej kilkuset cytatów i parafraz, było umieszczenie części z nich na marginesach książki. Tego rodzaju praktyka była w epoce Friedeborna dobrze znana. Jednym z bardziej spektakularnych przykładów jest wydanie w języku łacińskim – wersja

---

³ Dionizy Friedeborn (1576–1636), brat stryjeczny Paula Friedeborna, był pastorem i proboszczem w Gryficach; zob. „Aneks 1. Biogramy władców i innych częściej występujących osób”, w: Friedeborn, *Historyczny*, t. 3, 162.

⁴ Friedeborn uwzględnił w kronice także inne teksty w języku łacińskim, m.in. bardzo liczne cytaty z Biblii, chronostychy, dokumenty, ekfrazę obrazu zdobiącego budynek szczecińskiego sądu, epitafia i in. Wyrażenia łacińskie pojawiają się również w toku narracji prowadzonej w języku niemieckim. Dotyczy to w głównej mierze, choć nie wyłącznie, terminologii chronologicznej; zob. Cieśluk i in. „Paul Friedeborn”, XXXVI–XLI.

⁵ Krzysztof Pomian, *Przeszłość jako przedmiot wiedzy* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010), 61–62, 72–73.

oryginalna została napisana po hiszpańsku⁶ – zbeletryzowanej biografii cesarza Marka Aureliusza pióra Antonio de Guevary – *Horologium principum sive de vita Marci Aurelii Imperatoris libri III*. Autorem tłumaczenia na łacinę był Johannes Wanckel⁸, który, oprócz tłumaczenia, opatrzył również tekst Guevary imponującą liczbą cytatów w języku łacińskim i greckim tak, że szczerze zapełniły marginesy książki.

Liczne odwołania do autorów antycznych prowokują do postawienia pytania o zakres erudycji klasycznej Paula Friedeborna, a tym samym o jego ścieżkę edukacyjną, poświadczoną od roku 1589, kiedy to podjął naukę w najlepszej szczecińskiej szkole – Pedagogium Książęcym⁹. Ze Szczecina wyjechał w roku 1591, by przez dwa kolejne lata studiować prawo na uniwersytecie w Helmstedt. Po przerwie, podczas której odbył m.in. podróż edukacyjną przez Górne Niemcy i Szwajcarię, kontynuował studia prawnicze w Heidelbergu. Do Szczecina powrócił w roku 1596, już jako notariusz publiczny. W tym samym roku został też zatrudniony jako sekretarz miejski. Życie zawodowe Friedeborna było związane z tą funkcją do 1630 roku, kiedy to został wybrany na stanowisko burmistrza miasta¹⁰.

Obowiązki zawodowe Friedeborna miały zatem charakter administracyjny, po zakończeniu studiów autor kroniki nie podejmował aktywności o charakterze akademickim, a *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern* jest jednym z dwóch – ściśle ze sobą związanych – tekstów historiograficznych, które opublikował¹¹. Można zatem przyjąć, że zasadnicze kompetencje, niezbędne do zrealizowania wymagającego zadania, jakim było napisanie kroniki Szczecina, wyniesione zostały z okresu, w którym historyk pobierał edukację – bez wątplenia dotyczy

⁶ Antonio de Guevara, *Libro del emperador Marco Aurelio co reloj de príncipes...* (Valladolid, 1529).

⁷ Antonio de Guevara, *Horologium principum, sive de vita M. Aurelii Imp. libri III [...] opera et studio Johannis Wanckelii* (Torgae, 1611).

⁸ Johannes Wanckel (1554–1616), poeta uwieńczony, od 1595 r. związany z dworem księcia saskiego Fryderyka Wilhelma, od 1602 r. był profesorem historii na Uniwersytecie w Wittenberdze, a od 1614 r. sprawował tam urząd rektora; zob. Heinrich Pröle, „Wanckel, Johannes”, w: *Allgemeine Deutsche Biographie* XLI, t. 41, 1896, 133–134, dostęp 23.03.2023, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz84487.html>.

⁹ „Album Studiosorum 1576–1666”, w: Agnieszka Borysowska, Michał Gierke, wyd., *Album Studiosorum Pedagogium Książęcego w Szczecinie* (Szczecin: Książnica Pomorska w Szczecinie, 2022), 79; zob. też Agnieszka Borysowska, wstęp do: Paul Friedeborn, *Opis miasta Szczecina*, opr. i przeł. Agnieszka Borysowska (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2016), 5–6.

¹⁰ Dirk Schleinert, „Paul Friedeborn i jego rodzina”, w: *Friedeborn i jego dzieło. Friedeborn und sein Werk*, red. Paweł Gut (Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2021), 14.

¹¹ Zob. Paul Friedeborn, *Descriptio Urbis Stetinensis topographica, historica cum icone genium loci adumbrante conscripta [...]* (Stetini, 1624). Tekst ten jest skróconą wersją *Historycznego opisu miasta Szczecina*, opracowaną w formie pochwały miasta w języku łacińskim – z myślą o odbiorcy nie-niemieckojęzycznym; zob. także Borysowska, wstęp do Friedeborn, *Opis*, 9–10.

to także znajomości dzieł autorów antycznych. Wydaje się więc, że w kontekście pytania o źródła erudycji klasycznej Friedeborna warto przyrzeć się programowi dydaktycznemu szczecińskiego Pedagogium, w którym rozpoczął on swoją edukację w tym zakresie.

W niniejszych rozważaniach przyjęto założenie, że pryzmatem, który pozwala na zidentyfikowanie punktów wspólnych w programie dydaktycznym szczecińskiej szkoły i w *Historycznym opisie miasta Szczecina* są, wskazane powyżej, odwołania do greckich i łacińskich autorów antycznych. W tym celu zestawiono nazwiska twórców i tytuły tekstów wymienianych zarówno w dokumentacji dydaktycznej uczelni, jak i w kronice, by w efekcie wyodrębnić listę autorów „szkolnych”, których Friedeborn wprowadził do swojej kroniki. W drugiej części rozważań z kolei poddano te nawiązania analizie, traktując je jako próbę badawczą, która pozwala na bliższe przyjrzenie się warsztatowi historyka oraz przyjmowanym przez niego strategiom związanym z wprowadzaniem do swojego tekstu cytatów, nawiązań i innego typu tekstualnych odniesień.

Należy również zaznaczyć, że tłumaczenia z języka niemieckiego pochodzące z tomu I kroniki podano w przekładzie Rafała Simińskiego, z tomu II – Jerzego Grzelaka, a z tomu III – Agnieszki Gut. Wszystkie tłumaczenia z języka łacińskiego zostały opracowane przez Małgorzatę Cieśluk.

Greccy i łacińscy autorzy antyczni w programie dydaktycznym Pedagogium Szczecińskiego i w *Historycznym opisie miasta Szczecina*

Choć dokumentacja dydaktyczna dla pierwszych dziesięcioleci funkcjonowania *Paedagogium Stetinense* zachowała się do naszych czasów tylko w niewielkim zakresie¹², to jednak możliwe jest dość precyzyjne odtworzenie programu realizowanego w szczecińskiej szkole w czasie, gdy uczył się tam Paul Friedeborn. Dysponujemy bowiem odpisem statutów, które zostały opracowane dla Pedagogium w 1587 roku

---

¹² Pedagogium Szczecińskie zostało ufundowane w 1543 r. Na temat okoliczności powstania szkoły zob. Radosław Gaziński, „Pedagogium Książęce (lata 1544–1667)”, w: *Akademicki Szczecin XVI–XXI wiek*, red. Piotr Niedzielski, Waldemar Tarczyński (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2016), 15–20. Najstarsza zachowana kompletna informacja na temat programu dydaktycznego szkoły pochodzi dopiero z 1573 r.; zob. Stanisław Schwann, wyd., *Descriptio Paedagogii Stetinensis 1573* (Szczecin: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966). Na temat wcześniejszych przepisów zob. m.in. Johann Samuel Hering, *Historische Nachricht von der Stiftung der 2. Collegiat-Kirchen in der berühmten Stadt Alten Stettin* (Alte Stettin, 1725), 40–42; Karl Friedrich Wilhelm Hasselbach, *Der Geschichte des ehemaligen hiesigen Pädagogium...* (Stettin, 1844), 33–40; Martin Wehrmann, „Geschichte des Marienstifts-Gymnasiums 1544–1894”, w: *Festschrift zum dreihundertfünfzigjährigen Jubiläum des Königlichen Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin am 24. Und 25. September 1894* (Stettin, 1894), 39–45, 65–72.

przez ówczesnego rektora Conrada Berga¹³ – a zatem na dwa lata przed rozpoczęciem nauki w Pedagogium przez Friedeborna. W statutach znalazły się m.in. informacje na temat autorów i tekstów, z którymi uczniowie powinni zetknąć się w ciągu 3-letniego toku nauki w Pedagogium. Dla naszych rozważań najistotniejsze są zalecenia dotyczące wykorzystania greckich i łacińskich autorów antycznych, dlatego w niniejszym omówieniu programu ograniczono się wyłącznie do tego aspektu.

Pisarzem antycznym najczęściej wymienianym w statutach jest Cyceron – zalecano, by nauczyciel retoryki wykorzystywał wybraną mowę Cycerona jako uzupełnienie lektury podręcznika *Retoryki* Filipa Melanchtona. *Epistulae ad Familiares* powinny stanowić podstawę nauki gramatyki łacińskiej, natomiast poza programem można było zaproponować studentom bardziej wymagające teksty Arpinaty, tj. *De officiis*, *Laelius sive de amicitia* oraz *Cato maior de senctute*. Wspomniane już studium gramatyki łacińskiej obejmowało również komedie Terencjusza i wybrane komedie Plauta – statuty nie podawały tytułów konkretnych sztuk. Zajęcia ze składni łacińskiej przebiegały głównie na podstawie podręcznika Filipa Melanchtona, należało również uwzględnić lekturę *Georgik* lub *Eneidy* Wergiliusza, a także dodatkowo omówić z uczniami wybraną odę, satyrę lub list Horacego – zalecono, by zwrócić szczególną uwagę na *De arte poetica*. Proponowano także, by uwzględnić utwory charakteryzujące się stylem niskim¹⁴. Do tego rodzaju tekstów zaliczono twórczość Owidiusza: *Epistulae ex Ponto*, *Tristia* oraz *Heroides*.

Nauka języka greckiego i literatury greckiej powinna przebiegać na podstawie *Iliady* i *Odysei* Homera – zalecono, aby lekturę tych tekstów utrzymywać nieprzerwanie, przez cały tok nauki. Profesor greki mógł zaproponować dodatkowo lekturę wybranej ody Pindara lub sielanki Teokryta, a nawet, by urozmaicić zajęcia, jakiejś sztuki Sofoklesa lub Eurypidesa. W ramach studium prozy greckiej powinien przeczytać z uczniami wybraną mowę Izokratesa lub Demostenesa. Jako przykład kunsztownego zastosowania metody dialektycznej należało omówić *Etykę nikoma-chejską* Arystotelesa. Dla uczniów młodszych, którzy nie byli w stanie zrealizować tak zaawansowanego programu, statut sugerował wprowadzenie dodatkowych ćwiczeń, które pozwoliłyby na ugruntowanie podstaw greki, wykorzystując do tego celu utwory Pitagorasa, Fokylidesa albo Teognisa, wybrane pismo parenetyczne Izokratesa lub pisemko Plutarcha *Περὶ παιδείας* (O młodzięży). Ostatnim autorem antycznym, którego tekst został uwzględniony w statutach Konrada Berga, był Dionizjos Periegeta – jego poemat poświęcony opisowi zamieszkanego świata miał stanowić,

¹³ Martin Wehrmann, „Die Statuten des Pädagogiums in Stettin vom Jahre 1587”, *Mitteilungen der Gesellschaft für Deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte* 3 (1900): 166–173.

¹⁴ „Addat exempla et exercitia interpretatione auctoris alicuius in humili caractere orationis”; zob. Wehrmann, „Die Statuten”, 169.

obok podręczników Johannesa Hontera, podstawę studium geografii. Ogółem w statutach wymieniono 19 autorów antycznych oraz tytuły 14 tekstów¹⁵.

Zestawienie tych danych z cytatami i innego rodzaju wzmiankami dotyczącymi twórczości pisarzy starożytnych w kronice Friedeborna pozwala na dostrzeżenie istotnych podobieństw. Twórczość aż 16 autorów „szkolnych” pojawia się z różną częstotliwością na kartach kroniki – Friedeborn nie wprowadził jedynie odniesień do Dionizjosa Periegety, Pitagorasa, Teognisa i Teokryta. Najliczniej reprezentowane są nawiązania do Cyserona – Friedeborn przytacza 23 cytaty lub parafrazy pochodzące z 13 dzieł, w tym z wymienianych w programie szkolnym – *De officiis* oraz *Cato maior de senectute*. Owidiusz reprezentowany jest dzięki 12 cytatami – w kronice odnajdujemy fragmenty wszystkich dzieł wymienionych w programie szkolnym – *Tristia*, *Epistulae ex Ponto* oraz *Heroides*. W *Historycznym opisie miasta Szczecina* odnaleziono również 5 nawiązań do osoby i twórczości Wergiliusza – wszystkie zidentyfikowane cytaty pochodzą z *Eneidy*. Wśród czterech odwołań do Horacego żadne natomiast nie pochodzi z omawianego w Pedagogium *De arte poetica*. Listę autorów łacińskich zamykają komediopisarze wymienieni również w statutach szczecińskiej szkoły: Plaut i Terencjusz.

Licznie reprezentowane są w kronice cytaty i nawiązania do twórczości autorów greckich, wśród których najczęściej przywoływany jest Pindar: 10 cytatów pochodzi z ód: pytyjskich 3, 4, i 8, nemejskich 4 i 10 oraz olimpijskiej 13. W wypadku Homera, wśród 6 odniesień pojawiają się zarówno nawiązania do *Iliady*, jak i *Odysei*. Tragiccy greccy reprezentowani są przez twórczość Eurypidesa (6 cytatów) oraz Sofoklesa (1 cytat). Wśród 6 nawiązań do twórczości Plutarcha nie znajdujemy wymienionego w programie szkolnym pisemka *O młodości*, natomiast wśród czterech odniesień do Arystotelesa pojawił się cytat z *Etyki nikomachejskiej*. Friedeborn wykorzystał jedną gnomę Fokylidesa oraz jeden fragment z Demostenesa. Łącznie w *Historycznym opisie miasta Szczecina* zidentyfikowano 84 nawiązania do antycznych, greckich i łacińskich autorów „szkolnych”.

Wskazane podobieństwa między programem edukacyjnym Pedagogium Szczecińskiego a odwołaniami do autorów starożytnych w kronice Paula Friedeborna są bez wątpienia wyraźne, choć błędem byłoby uznanie ich za wystarczające świadectwo bezpośredniej współzależności, z pominięciem wpływu kolejnych etapów

---

¹⁵ Powyższy zestaw tekstów szkolnych jest w pełni zgodny z kanonem, który stanowił podstawę edukacji humanistycznej w szkołach XVI-wiecznej Europy. Jak podkreśla Ann Moss, to, że ów kanon tworzyły teksty pogańskich autorów antycznych, mogło działać jako przeciwwaga dla destabilizującego wpływu schizmy religijnej na kulturę literacką zachodniej Europy; zob. Ann Moss, „Humanist education”, w: *The Cambridge History of Literary Criticism*, t. 3: *The Renaissance*, red. Glyn Peter Norton (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 146. Na temat uniwersalnego charakteru szkolnictwa humanistycznego w XVI w. zob. też: Françoise Waquet, *Latin or the Empire of a Signe. From the sixteenth to the twentieth centuries*, tłum. John Howe (London–New York: Verso, 2001), 19–23.

edukacji uniwersyteckiej. Innymi słowy, analogie te nie są wystarczającą przesłanką, by założyć, że konkretne cytaty z autorów „szkolnych” zostały przez Friedeborna przyswojone podczas nauki w Pedagogium i bez dodatkowego pośrednictwa przeniesione do kroniki. Nie należy jednak zupełnie wykluczyć tej możliwości. Wśród uczniów XVI-wiecznych szkół powszechna była bowiem praktyka prowadzenia swego rodzaju notatników – określanych współcześnie jako *commonplace-books* – do których przepisywano cytaty z poznawanych lektur, najczęściej porządkując je tematycznie. Zwyczaj ten był znany od starożytności, ale w renesansie cieszył się szczególną popularnością. Powstawały w taki sposób osobiste antologie tekstów, przechowywane, rozbudowywane w ciągu całego życia i wykorzystywane na potrzeby obowiązków publicznych i zawodowych¹⁶. Zadaniem niezwykle trudnym – jeśli nie niemożliwym – wydaje się ustalenie, które cytaty Friedeborn zaczerpnął z własnego zbioru *locorum communium*, jednak, badając pochodzenie poszczególnych fragmentów, należy uwzględnić również taką możliwość.

Wydaje się także, że w szerszej perspektywie wykazana zbieżność potwierdza trwałość oddziaływania treści programu szkolnego i ich znaczenie dla formacji intelektualnej elit mieszczaństwa szczecińskiego i pomorskiego. Tym samym, treści te były ważnym, nie tracącym na aktualności, elementem kodu kulturowego, obecnego żywo w ówczesnym systemie komunikacji społecznej. Patrząc zaś z perspektywy użyteczności, stanowiły istotny składnik warsztatu pisarskiego, niezbędnego do realizacji zadań wymagających tak zaawansowanych umiejętności, jak opracowanie kroniki miasta w duchu humanizmu.

Reprezentacja odwołań do autorów „szkolnych” w kronice jest zarazem na tyle liczna i zróżnicowana, że można ją potraktować jako próbę badawczą dla prześledzenia niektórych cech warsztatu pisarskiego Paula Friedeborna w kilku wybranych aspektach. Pierwszym z nich jest wykorzystanie przez historyka różnych wariantów językowych oraz próba wskazania możliwych powodów tej różnorodności. Drugim, technicznym aspektem, jest stosowanie przez kronikarza zróżnicowanych form opisu poszczególnych wzmianek, co pozwala bliżej przyjrzeć się metodyce pracy Paula Friedeborna. Wreszcie trzeci aspekt, możliwy do zrealizowania w ramach niniejszych rozważań tylko w ograniczonym zakresie, to próba odpowiedzi na pytanie o bezpośrednie źródła, z których Friedeborn zapożyczał fragmenty twórczości autorów antycznych do swojej kroniki. Do realizacji tak nakreślonych zadań przyjęto, by poddać szczegółowej analizie wszystkie cytaty z twórczości Cycerona, na wyższym poziomie ogólności potraktowano natomiast odwołania do pozostałych autorów „szkolnych”.

---

¹⁶ Zob. Moss, „Humanist”, 153.

Odwołania do twórczości Marka Tulliusza Cyncerona

Cynceron jest drugim po Senecie autorem najczęściej przywoływanym w kronice – zidentyfikowano w sumie 23 wzmianki związane z 14 dziełami. Najszerzej reprezentowany jest traktat *O powinnościach* (9 wzmianek), kolejne to: dialog *Katon Starszy o starości* (2 wzmianki) oraz po jednej wzmiance odnoszącej się do traktatów: *Le-liusz o przyjaźni*, *Paradoksy stoickie*, *Mówca*, dialogów: *O prawach*, *Lukullus*, mów: *W obronie Kwintusa Ligariusza*, *W obronie Aulusa Kluencjusza Habitusa*, *Czwarta Katylinarka*, *Ósma Filipika*, *Dziewiąta Filipika* i listów: *Do Attyka*, *Do brata Kwintusa*. Dystrybucja tych wzmianek w poszczególnych księgach jest nierównomierna, najczęściej – bo trzynastokrotnie – Friedeborn sięgnął po pisma Cyncerona w księdze II, w księdze III odwołał się do pism Arpinaty ośmiokrotnie, w najmniejszym zakresie, bo tylko dwa razy, wykorzystał myśli Cyncerona w księdze I.

Do interesujących wniosków prowadzi przyjrzenie się praktyce Friedeborna związanej z wprowadzaniem wersji niemieckojęzycznych fragmentów twórczości Cyncerona. Zdecydowana większość wzmianek (17) to cytaty lub parafrazy przywołane wyłącznie w języku łacińskim. Dwukrotnie jednak Friedeborn sparafrazował myśl Cyncerona tylko w języku niemieckim, pomijając łaciński oryginał¹⁷. Należy zauważyć, że obie niemieckie parafrazy sąsiadują z innymi cytatami w języku łacińskim i tekst nie przynosi żadnych wskazań uzasadniających wprowadzenie wyłącznie niemieckiej wersji językowej.

W wypadku czterech innych cytatów, kronikarz zastosował natomiast wariant dwujęzyczny, to znaczy obok cytatu łacińskiego lub jako jego kontynuację podał również tłumaczenie lub parafrazę w języku niemieckim. W tekście głównym przedmowy do księgi drugiej, gdy objaśniał motywacje, które skłoniły go do przystąpienia do pracy nad kroniką, przywołał po łacinie krótki cytat z *O powinnościach* (Off. 1.22) i poprzedził go parafrazą w języku niemieckim: „Dann wir ja nicht uns selbsten allein zu gute erschaffen und geboren werden (...) (wie uns auch dessen Cicero in seinem kurzen Aphorismo: Non nobis solum nati sumus et cetera erinnert)”¹⁸. W innym miejscu, również w księdze drugiej, pisząc o śmierci i uroczystościach pogrzebowych księcia Barnima IX, umieścił na marginesie myśl z *Paradoksów stoickich*: „Nulla possessio, nulla vis auri et argenti, pluris quam virtus aestimanda est” (Parad. 48). Równolegle, w tekście głównym zadał po niemiecku pytanie, które wyraźnie nawiązuje do treści łacińskiego cytatu: „Und zwar was ist köstlicher als die Tugend, welche dem Golde und Silber und allen Schätzen der Welt weit vorzuziehen?”¹⁹. Dwa kolejne tego rodzaju miejsca znajdujemy w przedmowie do księgi III kroniki, gdzie

¹⁷ Friedeborn, *Historische*, t. I, s. 29; t. II, s. 35.

¹⁸ Tamże, t. II, Vorrede, b.p.

¹⁹ Tamże, t. II, 103. Friedeborn błędnie przypisał autorstwo myśli Liwiuszowi.

w różny sposób uzasadniana jest potrzeba poznawania historii. Najpierw Friedeborn cytuje myśl z traktatu *Mówca* (Orat. 34), po czym dodaje tłumaczenie na język niemiecki²⁰. Dwie strony dalej w tekście głównym Friedeborn streszcza po niemiecku kolejną myśl Cicerona z *O powinnościach* (Off. 1.116, 118) i jednocześnie na marginesie, na wysokości przywołanego zdania, podaje pełną łacińską wersję myśli Cicerona²¹. We wszystkich wskazanych sytuacjach – niezależnie od tego, czy cytat łaciński znajduje się na marginesie, czy też w tekście głównym – wersja niemiecka pojawia się wyłącznie w obrębie narracji głównej.

W przedmowie do księgi III wykorzystana została także inna myśl Cicerona w formule, którą pod względem językowym musimy określić jako mieszaną, ponieważ część frazy wyrażona została w języku niemieckim, część zaś po łacinie. W przedmowie do księgi III, pisząc o wartościach związanych z poznawaniem przeszłości, Friedeborn przekształcił myśl Cicerona z dialogu *Lukullus* (Luc. 127), oryginalnie poświęconą poznaniu i rozważaniu natury („consideratio contemplatioque naturae”), tworząc następującą niemiecko-łacińską frazę: „Wie dann cognitio rerum antiquarum recht kan ein naturale quoddam animorum pabulum (...) kann zu nennen²².”

Chociaż wprowadzanie dwujęzycznych wersji cytatów lub podawanie wyłącznie tłumaczenia lub parafrazy w języku niemieckim jest praktyką, którą Friedeborn stosował zdecydowanie rzadziej niż cytowanie wyłącznie po łacinie (w wypadku Cicerona mowa o 30% – 7 na ogólną liczbę 23wzmianek), to jednak ich udział jest znaczący i zasadne wydaje się postawienie pytania o szerszy kontekst, który uzasadniałby tego rodzaju zróżnicowanie. Wybrany dla niniejszych rozważań materiał, który *ex definitione* stanowi jedynie rodzaj próby badawczej, pozwala wyłącznie na sformułowanie wstępnych hipotez, które powinny w przyszłości być zweryfikowane na podstawie analizy wszystkich odniesień do autorów klasycznych, wprowadzonych przez Friedeborna do tekstu kroniki. Zadanie to stanie się łatwiejsze dzięki ustaleniu, kim był modelowy czytelnik kroniki Friedeborna. Niewątpliwie była ona pisana z myślą o niemieckojęzycznym odbiorcy o wysokich kwalifikacjach czytelniczych, który, podobnie jak sam Friedeborn, odebrał edukację uniwersytecką, lub przynajmniej na poziomie półwyższych szkół w rodzaju *Paedagogium Stetinense*, gwarantującą między innymi pełną znajomość języka łacińskiego. Wiemy jednak, że zamiarem Friedeborna było również docieranie do zdecydowanie szerszego grona odbiorców. Świadczą o tym słowa historyka, który, szczególnie w przedmowie do księgi III, kilkakrotnie podkreśla, jak ważna jest znajomość historii ojczystego

²⁰ Tamże, t. III, Vorrede, b.p.

²¹ Zob. tamże.

²² Zob. tamże.

miasta dla wszystkich przedstawicieli stanu mieszczańskiego. Zastanawia się bowiem między innymi:

Zatem, mieszczenie – wszyscy razem i każdy z osobna – pod zarządem magistratu są prawnymi i prawdziwymi członkami tego miasta. Także w swojej przysiędze mieszczańskiej zobowiązani są między innymi do tego, żeby zawsze chronić i przestrzegać dawnych przywilejów miejskich, statutów, ustaw, ordynacji i pozwoleń, etc. Ale jak mają to z rozważą robić, skoro nie mają o tym żadnych wiadomości?

I dalej zaleca: „Także mieszczanin nie może pozostać niezaznajomiony z ojczystymi historiami i czynami”. A także podsumowuje: „Z tego wszystkiego, co zostało wyliczone wyżej, jasno wynika potrzeba, konieczność, chwała i radość, [płynące] z wiedzy o ojczystych historiach dla całego mieszczaństwa”²³.

Nie możemy zatem wykluczyć, że obecność niemieckojęzycznych wersji cytatów Cycerona bądź ich parafraz wynika z intencji historyka, by dla mieszczan o niższym stopniu zaawansowania edukacyjnego zrozumiała była nie tylko właściwa relacja historyczna, prowadzona w języku niemieckim, ale również, choćby w ograniczonym zakresie, opinie autorów traktowanych jako ponadczasowe autorytety. Szczególną grupę w tym gronie odbiorców mogły stanowić kobiety należące do stanu mieszczańskiego, których edukacja miała charakter praktyczny i nie obejmowała bieglej znajomości łaciny²⁴. Ewentualne problemy z samodzielną lekturą lub dostępnością tekstu mogły być rozwiązywane dzięki popularnej praktyce głośnego czytania w grupie odbiorców.

Możliwe jest również spojrzenie na wskazany problem z perspektywy źródeł, z których Friedeborn czerpał cytaty do swojej kroniki. Istnieją bowiem poważne przesłanki wskazujące, że wiele z nich nie pochodziło z edycji tekstów autorów klasycznych, lecz zostało zapożyczonych ze źródeł pośrednich – kwestia ta zostanie bliżej omówiona w dalszej części rozważań. W takim wypadku wersja Friedeborna mogłaby więc być po prostu odtworzeniem rozwiązania przyjętego przez autora tekstu, z którego korzystał szczeciński historyk. Wskazane hipotezy, jak wspomniano, mają jednak charakter sygnałny i wyznaczają perspektywę dla dalszych badań.

Do odrębnej refleksji skłaniają obserwacje sposobu identyfikowania cytatów przez Friedeborna. W zdecydowanej większości odwołania do twórczości Cycerona zostały bezpośrednio oznaczone, choć różnią się one stopniem szczegółowości:

²³ Zob. Friedeborn, *Historyczny*, t. III, 6–8.

²⁴ Kobiety wskazywane są również jako adresatki w wypadku innego typu tekstów drukowanych w języku niemieckim, a mianowicie druków funeralnych. W wypadku mężczyzn druki te zdecydowanie częściej w całości lub w obszernych fragmentach zawierały teksty w języku łacińskim; zob. Agnieszka Borysowska, *Kultura książki w dawnym Szczecinie (XVII–XVIII wiek)* (Szczecin: Książnica Pomorska, 2018), 81. Na temat bardzo ograniczonego dostępu kobiet do edukacji łacińskiej w epoce nowożytnej zob. szerzej: Waquet, *Latin*, 223–226.

w 19 fragmentach Friedeborn podaje nazwisko Cyclerona jako autora danej myśli, w 14 pojawia się również tytuł dzieła. Bardziej szczegółową informację w postaci numeru księgi lub listu znajdujemy tylko w odniesieniu do 6 fragmentów. Tak różnorodna praktyka wydaje się zastanawiająca w kontekście źródeł, z których Friedeborn pozyskiwał cytaty. Zakładając bowiem, że korzystałby on z edycji tekstów Cyclerona, bardziej prawdopodobne wydawałoby się zachowanie większej spójności i podawanie pełnej identyfikacji przywoływanych miejsc. Choć nie możemy oczywiście wykluczyć niczym nieuzasadnionej niekonsekwencji autora, to jednak wydaje się bardziej prawdopodobne, że Friedeborn przynajmniej w jakiejś mierze korzystał nie tyle z edycji tekstów oryginalnych, lecz ze źródeł pośrednich i że sposób oznaczania cytatów może być odbiciem różnorodnych praktyk stosowanych w tych pracach przez ich autorów lub redaktorów. Nie możemy również wykluczyć, że niektóre zapożyczenia mogły być przywołane przez Friedeborna z pamięci bądź jego osobistej, szkolnej antologii cytatów.

Należy także zaznaczyć, że w wypadku pięciu cytatów identyfikacja wskazana przez Friedeborna wymaga uzupełnień lub zdecydowanej korekty. Wzmianką, w odniesieniu do której brakuje jakiegokolwiek oznacznia źródłowego, jest komentowany powyżej cytat z *Lukullusa*²⁵, który został przez Friedeborna znacząco przekształcony i możemy go uznać bardziej za rodzaj aluzji do tekstu Cyclerona niż cytat *sensu stricto*. Z twórczością Cyclerona należy również powiązać cytat, który Friedeborn oznaczył jako fragment Prawa XII tablic²⁶. Jest on bowiem znany z przekazu Cyclerona w dialogu *O prawach* (Leg. 2.22), w taki też sposób oznaczona została jego proweniencja we wpływowych zbiorach nowożytnych cytatów²⁷. Friedeborn nie powiązał również z Cycleronem powiedzenia „Saepe optime cogitata pessime cadunt”, które jest parafrazą fragmentu *Listu do Attyka* (Att. 10.12.a1), oznaczył je natomiast jako „Rom. 13”²⁸. W wypadku dwóch cytatów musimy powiedzieć o jednoznacznie błędnej identyfikacji. Friedeborn przypisał bowiem Senece autorstwo fragmentu,

²⁵ Friedeborn, *Historische*, t. III, Vorrede b.p.

²⁶ „Ex fragmentis legum XII tabularum”; zob. Friedeborn, *Historische*, t. II, 100.

²⁷ Domenicus Nanius Mirabellius, Bartholomäus Amantius, Franciscus Tortius, *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum* (Lugduni, 1600), 647; Josephus Langius, *Florilegii magni seu Polyanthaeae floribus novissimis sparsis libri XX* (Francofurti: 1628), szp. 2299; Guevara, *Horologium*, 54.

²⁸ W tej samej wersji sparafrazowany fragment pojawia się np. w podręczniku do retoryki Johannes Scholla i Heinricha Krönera, *Praxis rhetorica sive scholae et exercitationes eloquentiae* (Francofurti, 1607), 77, ale został tam określony jako „proverbium vetus”. Oznaczenie „Rom. 13” wskazuje na wykorzystanie przez Friedeborna innego niezidentyfikowanego źródła pośredniego.

który w rzeczywistości pochodzi z *Paradoksów stoickich* Cyserona²⁹, z kolei nieprawidłowo uznał Cyserona za autora myśli pochodzącej z Liwiusza³⁰.

Analizując sposób oznaczania cytatów przez Friedeborna, możemy dostrzec prawidłowość związaną z ich usytuowaniem w tekście głównym lub na marginesie karty. Na marginesach kroniki ulokowano 13 odwołań do Cyserona – i wszystkie zostały przez Friedeborna opisane przynajmniej przez wskazanie nazwiska i tytułu dzieła, niekiedy także bardziej szczegółowych informacji, np. „Cic[ero] in Cat[one] Maio[re]”³¹, „Cic[ero] Catal[ina] 4”³², „Cic[ero] ad Q[uintum] frat[er]em 1, Ep[istula] 1”³³, „Cic[ero] Philip[pica] 9”³⁴. Wyraźnie odmienna jest praktyka, gdy cytaty są elementem tekstu głównego. Friedeborn, dążąc do utrzymania płynności narracji, stosuje ogólne zwroty typu: „sagt Cicero”³⁵, „wie Cicero spricht”³⁶, „wie Cicero in seinem kurtzen Sprüchlein meldet”³⁷. Niekiedy wprowadzane są także bardziej szczegółowe informacje: „wie Cicero in Officiis saget”³⁸, „nach der Erinnerung Cicer[onis] (Nonā Philippicā)”³⁹ – wskazany wariant znalazł jednak zastosowanie jedynie w wypadku połowy cytatów wprowadzonych do głównego nurtu narracji. Jedna myśl nie została w ogóle opisana przez kronikarza, w wypadku pięciu innych wskazane zostało jedynie nazwisko Cyserona. Wydaje się zatem, że cytaty przeznaczone do ulokowania na marginesie były dobierane i zapisywane przez Friedeborna z dużą starannością, być może po zakończeniu pracy nad treścią całego rozdziału. Podczas tworzenia głównego wywodu natomiast uwaga historyka musiała być skoncentrowana na relacjonowanych wydarzeniach, formułowaniu opinii oraz kwestiach formalnych, jak płynność narracji, być może również częściej przywoływał niektóre

²⁹ Friedeborn, *Historische*, t. II, 103: „Seneca in epistulis. Nulla possessio, nulla vis auri et argenti, pluris quam virtus aestimanda est”. Zacytowany fragment tylko w znikomym stopniu odbiega od brzmienia przekazanego w edycji *Paradoksów stoickich* Cyserona z 1584 r.: „Nulla possessio et nulla vis auri et argenti est aestimanda pluris quam virtus”; zob. *Ciceronis De Officiis Libri III; Cato maior, vel de Senectute; Laelius, vel de Amicitia; Paradoxa Stoicorum sex; cum Petri Marsi [...] commentariis* (Venetiis, 1584), 245.

³⁰ Zob. Friedeborn, *Historische*, t. II, 85: „Incerti exitus bellorum, Mars communis, sagt Cicero”. Por. „Martem communem esse et eventum incertum belli” (Liv., XLII, 14, 4). Cytat ten w zbliżonej wersji występuje również w *Horologium principium* 391, tutaj jednak został prawidłowo przypisany Liwiuszowi: „Mars communis est et Incerti exitus bellorum. Liv. lib. 30”.

³¹ Friedeborn, *Historische*, t. I, 41.

³² Tamże, t. II, 32.

³³ Tamże, t. II, 34.

³⁴ Tamże, t. III, 19.

³⁵ Tamże, t. II, 85; t. III, 55.

³⁶ Tamże, t. I, 29.

³⁷ Tamże, t. III, Vorrede, b.p.

³⁸ Tamże, t. III, Vorrede, b.p.

³⁹ Tamże, t. III, 47.

frazy z pamięci, co, przynajmniej częściowo, wyjaśniałoby ogólny stopień identyfikacji cytatów lub jej brak.

Jak już wcześniej wspomniano, istotną rolę dla kwestii zróżnicowanego sposobu opisywania cytatów może odgrywać refleksja nad źródłami, z których Friedeborn czerpał zapożyczenia z Cycerona wprowadzone do tekstu kroniki. Badania przeprowadzone w tym zakresie potwierdzają wykorzystanie w niektórych wypadkach prac innych autorów lub różnych antologii.

Nie ma wątpliwości, że do tej grupy należy cytat z traktatu *Katon Starszy o starości* (Sen. 17)⁴⁰, który umieszczono na drugim miejscu w obszernym marginalium, składającym się z czterech cytatów: poprzedził go cytat z *De Republica libri sex* Jeana Bodina, a w dalszej kolejności znalazł się fragment z *Oratio ad Caesarem* Salustiusza i z *Rhomaïke archaiologia* Dionizjusza z Halikarnasu. Można oczywiście wyobrazić sobie, że Friedeborn, konstruując marginalium, miał przed sobą edycje wspomnianych tekstów i wybierał z ich treści fragmenty odpowiednie dla podkreślenia znaczenia rady miejskiej przy okazji informacji na temat udzielenia zgody na budowę ratusza w roku 1245 przez księcia Barnima I. Bardziej prawdopodobne jednak wydaje się, że historyk wykorzystał fragment zbioru dysput Johanna Crügera⁴¹, w którym wszystkie cztery cytaty pojawiają się *in extenso*, w brzmieniu, układzie i z opisem identycznym w stosunku do tego, który znajdujemy w kronice Friedeborna. Zaobserwowana zbieżność jest na tyle duża, że należy wykluczyć jej przypadkowy charakter.

Do interesujących wniosków prowadzi również analiza pochodzenia cytatu z *O powinnościach*, wykorzystanego w przedmowie do księgi III (Off. 1.116, 118). Zwróćmy uwagę, że jest to kompilacja fragmentów dwóch akapitów, które nie następują bezpośrednio po sobie. W efekcie powstał następujący komentarz uzasadniający potrzebę poznawania historii przodków: „Quorum patres aut maiores aliqua gloria praestiterunt student plerumque eodem in genere laudis excellere (...): Imitamur nempe quos amamus, et ad eorum studia institutaque impellimur”⁴². Należy podkreślić, że różnica w stosunku do wersji oryginalnej nie ogranicza się wyłącznie do pominięcia tekstu z akapitu 117. Nie udało się bowiem odnaleźć takiej edycji *De officiis* z epoki Friedeborna lub okresu wcześniejszego, w której cytowane fragmenty miałyby postać językową identyczną z wersją prezentowaną w kronice⁴³. Identycznie brzmiący cytat, zarówno pod względem dokonanego skrótu, jak i wariantu

⁴⁰ Tamże, t. I, 41.

⁴¹ Johannes Crüger, *Clavus rerum publicarum sive Collegium Politicum* [...], (Giessae 1609), *Disputatio politica VI: De Senatu et Magistratibus*, thesis I, 3 b.p.

⁴² Friedeborn, *Historische*, III, Vorrede, b.p.

⁴³ Por. *Ciceronis De Officiis Libri III. Item, De Senectute: De Amicitia: Paradoxa: Et Somnium Scipionis cum annotationibus Victorini Strigelii* (Witebergae, 1588), 94, 95; zob. też: *Ciceronis* [...] *cum Petri Marsi*, 78 v.

językowego, znajdujemy natomiast we wprowadzeniu Melchiora Goldasta do wyboru pism *Suevorum rerum scriptores*⁴⁴. Wydaje się zatem, że także tę pozycję należy zaliczyć do zasobu lektur wykorzystywanych przez Friedeborna podczas pisania kroniki.

Kolejny fragment – mowa o parafrazie ustępu z *Dziewiątej Filipiki* (Phil. 9.5.12) – bez wątpliwości trafił do kroniki Friedeborna za pośrednictwem dzieła pomorskiego historyka Joachima von Wedla, znanego jako *Hausbuch des Herrn Joachim von Wedel*. Za zależnością obu kronik przemawia nie tylko pełna odpowiedniość formy językowej łacińskiego tekstu, ale także przeniesienie przez Friedeborna fragmentów tekstu w języku niemieckim, które poprzedzają cytaty łacińskie⁴⁵. Na podstawie podobnej przesłanki można założyć zależność od kroniki Wedla także cytatu z mowy *W obronie Kwintusa Ligariusza* (Lig. 12)⁴⁶.

W wypadku antologii cytatów, najważniejszym źródłem zapożyczeń z Cycerona okazuje się *Horologium principum* Antonio de Guevary. Dla zidentyfikowania jednej z zależności kluczowy okazał się błąd w oznaczeniu cytatu – choć pochodzi on z traktatu *O powinnościach* (Off. 1.41), Friedeborn opisał go jako fragment *Czwartej Katylinarki*: „Cic[ero] Catal[ina] 4”⁴⁷. Identyczny błędny opis tej samej myśli Cycerona znajdujemy także w *Horologium*: „Cic. Catil. 4”⁴⁸. Należy podkreślić, że ta sama myśl Cycerona jest przywoływana także w innych znanych zbiorach sentencji – tam jednak z prawidłowo oznaczonym pochodzeniem⁴⁹.

Nie błąd, lecz forma skrótu są podstawą zidentyfikowania innej bardzo prawdopodobnej zależności szczecińskiej kroniki od *Horologium*. Mowa o myśli pochodzącej z listu Cycerona do brata Kwintusa (Q. fr. 1.1.38), która u Friedeborna pojawia się w zdecydowanie skróconej wersji w stosunku do tekstu oryginalnego⁵⁰. Taki sam skrócony wariant znajdujemy w *Horologium*⁵¹, podczas gdy inne popularne antologie sentencji podają kompletną wersję tekstu Cycerona⁵². Na zależność od *Horologium* wskazuje również identyczny, szczegółowy opis cytatu ze wskazaniem numeru księgi i numeru listu: „Cic. ad Q. frat. 1, Ep. 1”. Dla porównania, w *Polyanthea*

⁴⁴ Melchior Haiminsfeldius Goldastus, wstęp do: *Suevicarum rerum scriptores aliquot veteres...* (Francoforti, 1605), 4.

⁴⁵ Joachim von Wedel, *Hausbuch des Herrn Joachim von Wedel auf Krempzow Schloss und Blumberg erbegesessen* (Tübingen, 1882), 523; por. Friedeborn, *Historische*, t. III, 47.

⁴⁶ Zob. Friedeborn, *Historische*, t. III, 55; por. Wedel, *Hausbuch*, 192.

⁴⁷ Friedeborn, *Historische*, t. II, 32.

⁴⁸ Guevara, *Horologium*, 164.

⁴⁹ Mirabellius i in., *Polyanthea*, 415–416; Langius, *Florilegii*, szp. 1475.

⁵⁰ Friedeborn, *Historische*, t. II, 34.

⁵¹ Guevara, *Horologium*, 47.

⁵² Mirabellius i in., *Polyanthea*, 88; *Ex M. Tullii Ciceronis Operibus. Petri Lagnerii Sententiae, Apophthegmata, Similia. Huberti Sussannaei definitiones* (Lipsiae, 1555), 43v.

uwzględniona została jedynie informacja o numerze listu, natomiast w zbiorze Lagneriusa podano tylko numer księgi.

Podobne argumenty – identyczność brzmienia skrótu oryginalnej myśli Cycerona oraz formy opisu źródła – przemawiają za powiązaniem z *Horologium* także dwóch innych cytatów⁵³, natomiast błędny opis kieruje naszą uwagę w stronę zależności od *Florilegii*. Zarówno u Friedeborna, jak i we wskazanym zbiorze ekscerptów autorstwo cytatu z *Paradoksów stoickich* (Parad. 48) zostało przypisane Senece⁵⁴. Skrócona forma cytatu oraz sposób opisu pozwalają również na powiązanie myśli z dialogu *Katon Starszy o starości* (Sen. 67) z antologią Lagneriusa⁵⁵.

Nie we wszystkich wypadkach udało się w sposób przekonujący ustalić pochodzenie odwołań do Cycerona wykorzystanych przez Friedeborna. W niektórych sytuacjach sposób wprowadzenia cytatu sugeruje możliwość, że został on przywołany przez kronikarza z pamięci. Z taką ewentualnością możemy mieć do czynienia w wypadku krótkiej myśli pochodzącej z *O powinnościach* (Off. 1.22). Friedeborn ujmuje frazę łacińską w zdanie wprowadzające w języku niemieckim: „wie uns auch dessen Cicero in seinem kurzen Aphorismo: Non nobis solum nati sumus et cetera erinnert”⁵⁶. W interesującym nas kontekście na uwagę szczególnie zasługuje użycie określenia „Aphorismo” oraz brak bliższej identyfikacji tekstu Cycerona. Należy podkreślić, że przywoływany fragment jest cytowany np. w zbiorze Lagneriusa, jednak tutaj zaznaczono jego pochodzenie z *De officiis* oraz to, że Cyceon zaczerpnął tę myśl z Platona⁵⁷. Dotychczasowe analizy wskazują, że w takiej sytuacji kronikarz miał wypracowane strategie, które pozwalały na odnotowanie tego rodzaju informacji. Ich pominięcie może być traktowane jako wskazanie, że Friedeborn mógł odwołać się bezpośrednio do swoich notatek lub wiedzy ogólnej, zakorzenionej bez wątplenia jeszcze w edukacji szkolnej. Podobną hipotezę, na podstawie analogicznych przesłanek, możemy postawić w odniesieniu do cytatu z *Mówcy* (Orat. 34): „wie Cicero in seinem kurtzen Sprüchlein meldet: Nescire quid, antequam natus sis, acciderit, id est semper esse puerum”⁵⁸. Także tutaj kronikarz ogranicza się do ogólnego określenia „Sprüchlein” – „sentencja”. W tym wypadku jednak należy odnotować także prawdopodobieństwo zapożyczenia z *Hausbucha*, choć u Wedla – inaczej

⁵³ Friedeborn, *Historische*, t. II, 56: „Cic. per A. Cluent. Ad omnes metus, ad paucos poena perveniat”; por. Guevara, *Horologium*, 87 oraz Friedeborn, *Historische*, t. III, 19: „Cic. Philip. 9. O Dii immortales quam magnum est personam tueri principis”; por. Guevara, *Horologium*, 32.

⁵⁴ Friedeborn, *Historische*, t. II, 103; por. Langius, *Florilegii*, szp. 3092.

⁵⁵ Friedeborn, *Historische*, t. III, 94; por. *Ex M. Tvllii*, 34.

⁵⁶ Friedeborn, *Historische*, t. II, Vorrede, b.p.

⁵⁷ Zob. *Ex M. Tvllii*, 118.

⁵⁸ Friedeborn, *Historische*, t. III, Vorrede, b.p.

niż u Friedeborna – brakuje wprowadzenia i tłumaczenia na język niemiecki oraz pominięto zaimek „id” w części w języku łacińskim⁵⁹.

Być może pamięć kronikarza jest również odpowiedzialna za błąd w oznaczeniu cytatu, który, choć faktycznie jest parafrazą myśli Liwiusza (Liv. 42.14.4), został błędnie przypisany przez Friedeborna do Cyncerona: „Incerti exitus bellorum, Mars communis, sagt Cicero”⁶⁰. W zbliżonym brzmieniu – różnica dotyczy jedynie odwrócenia kolejności fraz składających się na cytat – fragment ten został przywołany w *Horologium principum*, jednak tutaj towarzyszy mu opis: „Liv. Lib. 30”⁶¹, co wyklucza zależność cytatu w obu tekstach. Do grupy cytatów przywoływanych przez kronikarza z pamięci zaliczymy również analizowaną już wcześniej frazę „mieszana”, gdzie w zdanie w języku niemieckim Friedeborn włączył nieco przekształcone fragmenty z *Lukullusa*, ale w tekście nie zasygnalizował w ogóle związku z Cyncerorem⁶².

Badania prowadzone w odniesieniu do pozostałych łacińskich odwołań do myśli Cyncerona⁶³ nie przyniosły wyników, które pozwoliłyby na wskazanie z dużym prawdopodobieństwem ewentualnego źródła pośredniego. Udało się jedynie potwierdzić, że niektóre z nich cytowano w różnych pracach i kompendiach, jednak widoczne są tam albo niewielkie różnice leksykalne albo różny sposób oznaczenia cytatu w porównaniu z wersją Friedeborna. Nie ulega jednak wątpliwości, że podstawowym zasobem cytatów z Cyncerona były dla Friedeborna źródła pośrednie, choć nie możemy jednoznacznie wykluczyć sytuacji, że kronikarz w niektórych wypadkach sięgał także do edycji tekstów Cyncerona.

Inni autorzy „szkolni”

Jak już wcześniej wspomniano, w kronice Friedeborna pojawiają się także inni autorzy reprezentujący kulturę grecko-rzymskiego antyku, z twórczością których zapoznawali się adepci szczecińskiego Pedagogium Książęcego. Wśród nich szczególnie charakter mają cztery odniesienia, które znalazły się w kronice, jednak nie wyszły spod pióra Paula Friedeborna. Odnajdujemy je w periochach, napisanych przez kuzyna szczecińskiego kronikarza, Dionizego Friedeborna, oraz w wierszu Daniela

⁵⁹ Wedel, *Hausbuch*, 1.

⁶⁰ Friedeborn, *Historische*, t. II, 85.

⁶¹ Guevara, *Horologium*, 391.

⁶² Friedeborn, *Historische*, t. III, Vorrede, b.p.

⁶³ Zob. tamże, t. II, Vorrede, bp; t. II, 17; t. II, 56; t. II, 100; t. II, 153; t. II, 157; t. III, Vorrede, b.p.; t. III, 29.

Kramera⁶⁴. Wiersz ten, obok innych utworów poetyckich, wchodzi w skład ramy wydawniczej kroniki. We wszystkich wskazanych miejscach odwołanie do antycznego twórcy ma charakter aluzyjny. W periosze do księgi III Dionizy Friedeborn, by podkreślić znaczenie kronikarskiego trudu Paula Friedeborna, pisze o niemożności wyrażenia adekwatnego uznania: „Si sim Moeonides, si Andinae copia Musae aut Aganippaeis ebria mens sit aquis, laudibus haut par sim”⁶⁵. W przywołanych wersach odnajdujemy aluzje do dwóch największych epików świata antycznego – i zarazem autorów szkolnych. Imię Homera zastąpiono jednym z jego licznych przydomków: „Meonides”⁶⁶. Wergiliusz został z kolei przywołany za pośrednictwem określenia „Musa Andina” – imię muzy nawiązuje do nazwy miejscowości Andes⁶⁷, gdzie w 70 roku przed Chrystusem urodził się rzymski poeta. W periosze do księgi I znajdujemy wers „Patriam dignus civis canit arma virosque”⁶⁸ – to czytelne nawiązanie do słynnych słów otwierających Eneidę: „Arma virumque cano”. W wierszu Daniela Kramera czytamy natomiast następującą charakterystykę człowieka, który poświęca swój trud, by chwalić historię: „Historiam qui sic laudat, Iove iudicat aequo, / Et sapit et mecum dum facit, alta sapit”⁶⁹. Choć nie pada imię Horacego, odbiorcy kroniki z pewnością odczytali aluzję do fragmentu *Listu do Augusta*: „Et sapit, et mecum facit, et Iove iudicat aequo” (Epi. 2.1.68).

W żadnym z przytoczonych powyżej miejsc nie pada nazwisko antycznego twórcy – rozwiązanie to nie zaskakuje jednak wobec aluzyjnego charakteru nawiązań oraz poetyckiej formy i konwencji utworów, w których się pojawiły. We właściwym jednak tekście kroniki również znalazło się kilka cytatów i parafraz, dla których historyk nie podał żadnego opisu. Jest to zjawisko u Friedeborna rzadkie – w odniesieniu do autorów „szkolnych” dotyczy 13 z 84 cytatów – i tym samym można je uznać za zastanawiające. W większości wypadków trudno jest odnaleźć przesłanki, które pozwalałyby na zidentyfikowanie przyczyn wskazanego rozwiązania. Z tego rodzaju

⁶⁴ Daniel Kramer (1568–1637), teolog luterański, pracował początkowo jako profesor logiki na uniwersytecie w Wittemberdze, potem związany ze Szczecinem, pełnił m.in. funkcję profesora w Pedagogium i pastora kościoła Mariackiego. Był autorem dzieł teologicznych i filozoficznych, napisał także kronikę Kościoła na Pomorzu *Pommersche Kirchenchronik*; zob. von Bülow, „Cramer Daniel”, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. IV, 1876, dostęp 23.03.2023, https://www.deutsche-biographie.de/sfz8848.html#adbcontent_autor.

⁶⁵ Dionysius Friedeborn, *Periocha in librum III Chronici Stetinensis Dn. Pauli Friedeborni*, w: Friedeborn, *Historische*, t. III, b.p., w. 11–13.

⁶⁶ Łac. Moeonides lub Maeonides. Przydomek ten nawiązuje do domniemanego imienia ojca poety (Maeona) lub domniemanego miejsca pochodzenia (jednego z wielu) czyli miasta Maeonia w Azji Mniejszej; zob. Friedeborn, *Historyczny*, t. III, 10, przyp. 16.

⁶⁷ Współczesna nazwa Andes to Virgilio; zob. tamże, przyp. 17.

⁶⁸ Dionysius Friedeborn, *Periocha in librum primum Chronici Stetinensis Dn. Pauli Friedeborni*, w: Friedeborn, *Historische*, t. I, b.p., w. 11.

⁶⁹ Zob. Friedeborn, *Historische*, t. I, b.p.

trudnością mamy do czynienia w wypadku cytatu, który, po przeprowadzeniu badań źródłowych, okazał się jedynym przywołanym w kronice fragmentem twórczości rzymskiego komediopisarza Terencjusza – mowa o wersie 789 komedii *Eunuch*⁷⁰, który został umieszczony przez historyka na marginesie, jako bezpośrednia kontynuacja cytatu z księgi 37 Liwiusza. Ani forma samego marginalium, ani też treść biegnącego równolegle tekstu głównego nie przynoszą w tym zakresie żadnych sugestii. Obserwowane zjawisko dotyczy również wzmianek z Wergiliusza. Jedną z nich to parafraza wersu *Eneidy* (A. 2.521)⁷¹, którą Friedeborn umieścił w części końcowej rozdziału poświęconego konfliktowi między szczecińską gminą a radą miasta, nie dodając żadnego wprowadzenia lub innej formy komentarza. Druga wzmianka to wers anonimowego autora⁷², który jednak tradycja średniowieczna powiązała ściśle z imieniem Wergiliusza⁷³, nie możemy w związku z tym wykluczyć, że podobnie postrzegano ją w czasach Friedeborna. Cytat ten zamyka nietypowe marginalium – składa się ono z 5 cytatów, z których tylko pierwszy został oznaczony przez historyka jako myśl Laktancjusza, wszystkie pozostałe są pozbawione jakiegokolwiek identyfikacji. Jest to sytuacja rzadko spotykana w kronice Friedeborna, albowiem zdecydowana większość wszystkich cytatów umieszczonych na marginesach ma oznaczenia, które, jak wykazały analizy odwołań do twórczości Cyserona, są bardziej kompletne i szczegółowe niż w wypadku cytatów, które wchodziły w skład głównej narracji historycznej.

Warto dodać, że jedyne odwołanie do Wergiliusza, w wypadku którego Friedeborn podał imię poety, zostało przeniesione z *Hausbucha* Joachima von Wedla. Wskazuje na to identyczność brzmienia zarówno pierwszej części zdania w języku niemieckim, jak i przywołanego łacińskiego wersu księgi VI *Eneidy* (A. 6.870–871): „Woll hette mit Virgilio von ihme mögen gesaget werden: Ostendunt terris hunc tantum fata, neque ultra esse sinent”⁷⁴.

Aż sześć z 12 cytatów z Owidiusza ma charakter anonimowy – na podstawie badań źródłowych stwierdzono, że są to dwa miejsca z *Metamorfoz*⁷⁵ oraz wersy z *Heroid*⁷⁶, *Żali*⁷⁷, *Sztuki kochania*⁷⁸ i *Lekarstw na miłość*⁷⁹. Wszystkie zostały włączone w tok głównej narracji, niekiedy jako samodzielne myśli, niekiedy wśród

⁷⁰ Tamże, 52.

⁷¹ W wersji oryginalnej: „Non tali auxilio nec defensoribus istis tempus eget”; zob. *Vergilii poetarum omnium longe principis Opera quaecunque extant* [...] (Venetiis, 1515), XLVIII.

⁷² Friedeborn, *Historische*, t. II, 46: „Divisum Imperium cum Iove Caesar habet”.

⁷³ Zob. Domenico Comparetti, *Vergil in the Middle Ages* (London, 1895), 143–144.

⁷⁴ Friedeborn, *Historische*, t. II, 27. Por. Wedel, *Hausbuch*, 108.

⁷⁵ Friedeborn, *Historische*, t. II, 153 (Ov. Met. 1.190–191); t. I, 7 (Ov. Met. 15 177).

⁷⁶ Ov. Ep. 3, 85; zob. Friedeborn, *Historische*, t. I, 90.

⁷⁷ Ov. Tr. II, 142; zob. Friedeborn, *Historische*, t. II, s. 73.

⁷⁸ Ov. Ars, II, 13; zob. Friedeborn, *Historische*, t. III, 16.

⁷⁹ Ov. Rem. 91; zob. Friedeborn, *Historische*, t. II, 153.

innych cytatów. Tylko w wypadku cytatu ze *Sztuki kochania* możemy bez wątpliwości wskazać, że Friedeborn zapożyczył go, wraz z dwoma innymi odwołaniami, z *Hausbuch*⁸⁰ – brak opisu cytatu tłumaczy to, że w takiej formie przekazał go Wedel. W pozostałych wypadkach trudno o jednoznaczne wskazanie źródła – myśli te są na ogół cytowane w wymienianych już w obecnych rozważaniach kompendiach, we wszystkich jednak towarzyszy im bardziej lub mniej szczegółowa forma identyfikacji⁸¹. Wydaje się, że w sytuacji wykorzystania tego rodzaju zbiorów Friedeborn uwzględniłby przynajmniej informacje na temat autorstwa danego cytatu – jak robił to w zdecydowanej większości wypadków.

Interpretacja opisanej praktyki może mieć wyłącznie hipotetyczny charakter. Wydaje się jednak prawdopodobne, że pewnego rodzaju wskazówką jest forma anonimowych cytatów – wszystkie bez wyjątku mają charakter poetycki, zostały więc wyrażone w metrum, co szczególnie predysponuje je do utrwalenia pamięciowego. Można zatem założyć, że przynajmniej niektóre z nieopisanych cytatów z Terencjusza, Wergiliusza i Owidiusza Friedeborn przywoływał bez wykorzystania źródeł zewnętrznych, na podstawie swojej wiedzy – być może tej wyniesionej z okresu edukacji szkolnej. Czyniłoby to również zrozumiałą różnicę w stosunku do cytatów z Cycerona – autora posługującego się prozą – wśród których tylko jedna krótka parafraza, wpleciona ściśle w zdanie w języku niemieckim, została pozbawiona opisu.

Każdy z pozostałych sześciu cytatów z Owidiusza został przez Friedeborna zidentyfikowany. Analogicznie jak w wypadku Cycerona, cytaty, które znalazły się w głównym toku narracji, zostały wprowadzone w sposób dość ogólny⁸². Bardziej szczegółowy opis, jak w wypadku odwołań do Cycerona, towarzyszy czterem cytatami z Owidiusza ułożonym na marginesach⁸³.

Problem sposobu oznaczania cytatów wiąże się także z pytaniem o ewentualną korelację między miejscem cytatu – margines czy główny tok narracji – a stopniem szczegółowości opisu. Zależność taką uchwyciono w wypadku odniesień do Cycerona i Owidiusza, jednak dla potwierdzenia, czy jest ona elementem stałej praktyki Friedeborna, konieczne jest uwzględnienie wyników analiz dotyczących pozostałych cytatów z twórczości autorów „szkolnych”. Z pozostałych autorów łacińskich jedynie dwa z kolejnych sześciu odwołań odbiegają od wskazanej praktyki. Chociaż wers z *Listów* Horacego (Ep. 1.2.57) i cytat z Plauta⁸⁴ zostały ułożone na marginesie,

⁸⁰ Zob. Wedel, *Hausbuch*, 440.

⁸¹ Zob. cytat z *Metamorfoz* (1.190–191) w: Mirabellius i in., *Polyanthea*, 204, Langius, *Florilegium*, szp. 687, w każdym wypadku ze szczegółowym opisem.

⁸² Friedeborn, *Historische*, t. I, 7; t. III, Vorrede, b.p.

⁸³ Tamże, 136; t. II, Vorrede, b.p.; t. II, 40; t. II, 55.

⁸⁴ Wers ten pojawia się w „Supposita” do *Amfitriona*, akt IV, scena II; zob. *M. Acci Plauti Lat. Comediae facile principis fabulae XX superstites [...] opera Friderici Taubmani* (Wittenberg, 1605), 1271.

Friedeborn oznaczył je wyłącznie nazwiskami poetów, nie podając bliższych informacji⁸⁵. Pozostałe nawiązania do twórczości Horacego i Plauta, zarówno te ułożone na marginesie, jak i włączone w narrację główną, zostały oznaczone bardziej szczegółowo, z uwzględnieniem tytułu⁸⁶, a także numeracji wewnętrznej tekstu⁸⁷.

W wypadku „szkolnych” autorów greckich na łączną liczbę 36 odniesień do Homera, Pindara, Sofoklesa, Eurypidesa, Demostenesa, Arystotelesa i Plutarcha, 12 cytatów zostało podanych jako marginalia, w 8 zaś, kronikarz podał bliższe informacje na ich temat: zaznaczył przynajmniej imię autora i tytuł dzieła⁸⁸ bądź uwzględnił również numerację wewnętrzną⁸⁹. Wyłącznie imieniem autora zostały oznaczone trzy cytaty: z Demostenesa, Eurypidesa i Plutarcha⁹⁰. Jedno marginalium z cytatem z Pindara w języku greckim wprawdzie nie zostało w żaden sposób oznaczone, jednak równolegle w narracji głównej znalazła się wersja w języku łacińskim sygnowana nazwiskiem Pindara, a następnie jej swobodne tłumaczenie na język niemiecki⁹¹.

Nawiązania do autorów greckich, które zostały włączone do głównego toku narracji, w zdecydowanej większości (21 razy) zostały zidentyfikowane wyłącznie poprzez podanie nazwiska autora. Dwukrotnie Friedeborn podał też tytuł utworu⁹², a jeden raz w opisie uwzględnił bardziej szczegółowe informacje⁹³.

Przeprowadzone powyżej obserwacje potwierdzają wstępne wnioski, sformułowane na podstawie przeglądu odwołań do twórczości Cycerona. W wypadku wszystkich odniesień do autorów „szkolnych” wyraźna jest tendencja, by cytaty ułożone na marginesach były przez kronikarza precyzyjnie identyfikowane przez podanie nazwiska autora, tytułu dzieła, niekiedy również jakiejś formy numeracji wewnętrznej tekstu – z taką właśnie sytuacją mamy do czynienia w 24 ze wszystkich przeanalizowanych 34 marginaliów. W wypadku odniesień w tekście głównym uwidacznia się tendencja zdecydowanie przeciwna – 36 wzmianek ogranicza się do podania nazwiska autora, a w skrajnych przypadkach jest anonimowa, natomiast tylko 10 cytatów bardzo szczegółowo opisano⁹⁴. Bliższa analiza ujawniła jeszcze precyzyjniejszą tendencję – kiedy cytat wprowadzany do narracji głównej pojawiał się jako kolejny

⁸⁵ Friedeborn, *Historische*, t. II, 35, 57.

⁸⁶ Tamże, t. I, 28.

⁸⁷ Tamże; t. II, 15, 153, 155.

⁸⁸ Tamże, t. II, 3, 4.

⁸⁹ Tamże, t. I, 28; t. II, 1, 89, 95–97.

⁹⁰ Tamże, t. I, 27; t. II, 18, 30–31.

⁹¹ Tamże, t. I, 83–84.

⁹² Tamże, t. II, 49, 66.

⁹³ Tamże, 66.

⁹⁴ Przytoczone wyliczenia nie obejmują 4 aluzji, które znalazły się w utworach Dionizego Friedeborna oraz Daniela Kramera.

w grupie cytatów, nie towarzyszyło mu na ogół żadne wprowadzenie, kiedy jednak występował samodzielnie lub zajmował pierwszą pozycję w grupie, był zazwyczaj opatrywany opisem, który pozwalał na utrzymanie płynności narracji.

Inną kwestią, która została poddana refleksji w odniesieniu do zapożyczeń z twórczości Cyserona, było wprowadzanie przez historyka przekładów lub parafraz myśli Cyserona w języku niemieckim. W wypadku innych „szkolnych” autorów łacińskich praktyka ta okazuje się bardzo słabo reprezentowana – tylko jednemu z cytatów Horacego towarzyszy wariant niemieckojęzyczny. Wersy: „Virtutem incolumen odimus, sublatam ex oculis qaerimus invidi” (Od. 3.24.31–32) zostały opatrzone rymowaną parafrazą: „Die Tugend manchn in die Augen sticht, könte er sie wieder bringen, ließ ers nicht”⁹⁵. Pozostałe cytaty i nawiązania podano wyłącznie w języku łacińskim. W grupie odwołań do autorów greckich sytuacja przedstawia się zdecydowanie inaczej. Wśród 36 wzmianek osiem podano wyłącznie w wersji niemieckojęzycznej – dotyczy to dwóch nawiązań do twórczości Homera⁹⁶, jednego do Pindara⁹⁷, dwóch do Arystotelesa⁹⁸ oraz trzech do Plutarcha⁹⁹. Wersja niemieckojęzyczna towarzyszy także cytatowi z Pindara, którego krótki fragment podano równoległe w języku greckim¹⁰⁰. Z innym dwujęzycznym wariantem, tym razem niemiecko-łacińskim, mamy do czynienia w wypadku cytatu z Plutarcha. W tekście głównym umieszczono parafrazę w języku niemieckim fragmentu pisma *Adversus Colotem*, a równoległe na marginesie Friedeborn ulokował cytat w języku łacińskim¹⁰¹. Znajdujemy także dwa kolejne cytaty z Pindara, które podano w wariantcie trójjęzycznym: greckim, łacińskim i niemieckim. Friedeborn dla zapisu tych wersji zastosował dwa różne rozwiązania, w obu jednak tekst grecki znalazł się na marginesie. W wypadku fragmentu *Ody pytyjskiej 4* (P. 4.272–273) wersja łacińska oraz wariant niemieckojęzyczny umieszczono w tekście głównym¹⁰², natomiast wszystkie trzy wersje wersu *Ody pytyjskiej 3* (P. 3.54) – na marginesie¹⁰³.

Udział nawiązań niemieckojęzycznych w ogólnej liczbie odwołań poddanych analizie w obecnych rozważaniach jest zatem zauważalny – dotyczy 20 z 84 wzmianek, co stanowi blisko 24%. Tym samym za uzasadniony można uznać sformułowany wcześniej postulat podjęcia dalszych badań, których celem byłoby określenie

⁹⁵ Friedeborn, *Historische*, t. II, 155; zob. Hor., Od. III, 24, 31–32.

⁹⁶ Friedeborn, *Historische*, t. III, 11–12, 47.

⁹⁷ Tamże, t. II, 1.

⁹⁸ Tamże, Vorrede, b.p., 130.

⁹⁹ Tamże, t. I, 3; t. II, 19; t. III, 27.

¹⁰⁰ Tamże, t. II, 3.

¹⁰¹ Tamże, t. I, 27.

¹⁰² Tamże, t. I, 83–84.

¹⁰³ Tamże, t. II, 96.

roli niemieckojęzycznych wersji cytatów z autorów antycznych w tekście kroniki Paula Friedeborna.

Obok kwestii języka niemieckiego warto również zwrócić uwagę na bardzo oszczędne wykorzystanie języka greckiego. Pojawia się on jedynie w związku z 8 cytatami, a wersji greckiej towarzyszy zawsze wariant niemiecki (jak zrelacjonowano powyżej) lub łaciński. Z tą ostatnią sytuacją mamy do czynienia dwukrotnie. W wersji greckiej i łacińskiej Friedeborn przywołał wers 445 IX księgi *Iliady* Homera¹⁰⁴, natomiast tekst grecki i łaciński przeplatają się w cytacie wersów 8–13 *Ody olimpijskiej* 13 Pindara¹⁰⁵. Pozostałe 19 cytatów i nawiązań do twórczości autorów greckich podano wyłącznie w języku łacińskim. Tak ograniczona frekwencja fragmentów w języku greckim może być kolejną przesłanką przemawiającą za sformułowaną wcześniej hipotezą, że intencją Friedeborna było uczynienie kroniki przystępną dla możliwie szerokiego grona odbiorców, także tych spoza wąskiego kręgu najlepiej wykształconych elit.

Analizy nawiązań do twórczości Cycerona pozwoliły również na zidentyfikowanie niektórych prac, z których Friedeborn zapożyczał cytaty – tym samym pogłębiono wiedzę na temat lektur, które historyk wykorzystywał podczas pracy nad kroniką. Podjęcie tego wątku dla wszystkich wspomnianych odwołań przekracza ramy niniejszego artykułu. Warto jednak przytoczyć jeszcze jeden przykład pracy, która bez wątpienia była wykorzystywana przez Friedeborna – mowa o *Monita et exempla politica* Justusa Lipsiusa. Wskazuje na to analiza językowa wersów 109–114 z XIX księgi *Odysei* Homera, przywołanych przez Friedeborna w wersji łacińskiej. Brzmienie zacytowanego fragmentu jest tożsame z przekładem w pracy Lipsiusa¹⁰⁶, radykalnie natomiast różni się od wersji pochodzącej np. z grecko-łacińskiej edycji *Odysei* z 1609 roku¹⁰⁷. Badania potwierdziły również zależność kilku fragmentów od wspomnianego wielokrotnie *Hausbucha* Joachima Wedla – dotyczy to cytatów z Owidiusza¹⁰⁸, Homera¹⁰⁹, Sofoklesa¹¹⁰, Eurypidesa¹¹¹ i Fokylidesa¹¹².

¹⁰⁴ Tamże, t. III, 48.

¹⁰⁵ Tamże, t. II, 1.

¹⁰⁶ Tamże, t. I, 139; por. Justus Lipsius, *Monita et exempla politica...* (Antverpiae, 1605), 129.

¹⁰⁷ *Homeri Odyssea, id est, de rebus ab Vlysse gestis. Eiusdem Batrachomyomachia, Hymni & epigrammata omnia cum M. Aemilii Porti, Francisci Porti Cretensis F. Latina ad verbum interpretatione* (Genevae, 1609), 583. W wersji bardzo zbliżonej zob. też *Homeri Odyssea, id est, de rebus ab Vlysse gestis Eiusdem Batrachomyomachia et Hymni Latina versione ad verbum et regione apposita* (Argentorati, 1572), 547.

¹⁰⁸ Friedeborn, *Historische*, t. III, 16; por. Wedel, *Hausbuch*, 440.

¹⁰⁹ Friedeborn, *Historische*, t. III, 16; por. Wedel, *Hausbuch*, 435.

¹¹⁰ Friedeborn, *Historische*, t. II, 93–94; por. Wedel, *Hausbuch*, 249.

¹¹¹ Friedeborn, *Historische*, t. II, 18, 89, 122, 137; t. III, 37; por. Wedel, *Hausbuch*, 249, 243, 279, 330, 489.

¹¹² Friedeborn, *Historische*, t. III, 46; por. Wedel, *Hausbuch*, 522.

Przedstawione powyżej analizy cytatów i innego typu nawiązań do twórczości antycznych, greckich i rzymskich pisarzy, prześledzone przez pryzmat odwołań do autorów „szkolnych”, pełnią rolę rekonesansu badawczego – do tej pory nie przyciągały bowiem uwagi badaczy. Uzyskane wyniki wydają się obiecujące: choć wypływające z nich wnioski wymagają weryfikacji w odniesieniu do odwołań do wszystkich autorów ujętych w kronice Friedeborna, to już na tej podstawie widoczny jest ich potencjał dla pogłębienia wiedzy na temat erudycji, warsztatu, metod pracy oraz zaplecza lekturowego autora kroniki. Wydaje się również, że pozwalają na pogłębienie wiedzy na temat szeroko rozumianej kultury umysłowej w środowisku pomorskich elit mieszczańskich epoki wczesnej nowożytności.

Bibliografia

- „Album Studiosorum 1576–1666”. W: *Album Studiosorum Pedagogium Książęcego w Szczecinie*, wyd. Agnieszka Borysowska, Michał Gierke, 53–251. Szczecin: Książnica Pomorska w Szczecinie, 2022.
- „Aneks 1. Biogramy władców i innych częściej występujących osób”. W: Paul Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*. Tłum. Rafał Simiński, Jerzy Grzelak, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, oprac. Edward Rymar, Jerzy Grzelak, Paweł Gut, Rafał Simiński, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, 154–174. T. III. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2022.
- Borysowska, Agnieszka. Wstęp do Paul Friedeborn, *Opis miasta Szczecina*. Opr. i przeł. Agnieszka Borysowska, 5–31. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2016.
- Bülow, von, „Cramer Daniel”. W: *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. IV, 1876, 546–547. Dostęp 23.03.2023. https://www.deutsche-biographie.de/sfz8848.html#adbcontent_autor.
- Ciceronis De Officiis Libri III; Cato maior, vel de Senectute; Laelius, vel de Amicitia; Paradoxa Stoicorum sex; cum Petri Marsi [...] Commentariis*. Venetiis, 1584.
- Ciceronis De Officiis Libri III. Item, De Senectute: De Amicitia: Paradoxa: Et Somnium Scipionis cum annotationibus Victorini Strigelii*. Witebergae, 1588.
- Cieśluk, Małgorzata, Agnieszka Gut, Paweł Gut. „Paul Friedeborn i jego kronika”. W: Paul Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*. Tłum. Rafał Simiński, Jerzy Grzelak, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, oprac. Edward Rymar, Jerzy Grzelak, Paweł Gut, Rafał Simiński, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, XII–XLVI. T. I. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2022.
- Comparetti, Domenico. *Vergil in the Middle Ages*. London, 1895.
- Crüger, Johannes. *Clavus rerum publicarum sive Collegium Politicum [...]*. Giessae, 1609.
- Ex M. Tullii Ciceronis Operibus. Petri Lagnerii Sententiae, Apophthegmata, Similia. Huberti Sussannaei definitiones*. Lipsiae, 1555.
- Friedeborn, Dionysius. *Periocha in librum primum Chronici Stetinensis Dn. Pauli Friedeborni*. W: Paul Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern*, b.p. T. I. Alten Stettin, 1613.

- Friedeborn, Dionysius. *Periocha in librum III Chronici Stetinensis Dn. Pauli Friedeborni*. W: Paul Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern*, b.p. T. III. Alten Stettin, 1613.
- Friedeborn, Paul. *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*. Tłum. Rafał Simiński, Jerzy Grzelak, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, oprac. Edward Rymar, Jerzy Grzelak, Paweł Gut, Rafał Simiński, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk. T. I–III. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2022.
- Friedeborn, Paul, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern*. Alten Stettin, 1613.
- Paul Friedeborn, *Descriptio Urbis Stetinensis topographica, historica cum icone genium loci adumbrante conscripta* [...]. Stetini, 1624.
- Goldastus, Melchior Haiminsfeldius. Wstęp do: *Suevicarum rerum scriptores aliquot veteres* [...]. Francoforti, 1605.
- Guevara de, Antonio. *Libro del emperador Marco Aurelio co relox de principes* [...]. Valladolid, 1529.
- Guevara de, Antonio. *Horologium principum, sive de vita M. Aurelii Imp. libri III* [...] opera et studio Johannis Wanckelii. Torgae, 1611.
- Hasselbach, Karl Friedrich Wilhelm. *Der Geschichte des ehemaligen hiesigen Pädagogium* [...]. Stettin, 1844.
- Hering, Johann Samuel. *Historische Nachricht von der Stiftung der 2. Collegiat-Kirchen in der berühmten Stadt Alten Stettin*. Alten Stettin, 1725.
- Homeri *Odyssea, id est, de rebus ab Vlysse gestis Eiusdem Batrachomyomachia et Hymni Latina versione ad verbum et regione apposita*. Argentorati, 1572.
- Homeri *Odyssea, id est, de rebus ab Vlysse gestis. Eiusdem Batrachomyomachia, Hymni et epigrammata omnia cum M. Aemilii Porti, Francisci Porti Cretensis F. Latina ad verbum interpretatione*. Genevae, 1609.
- Langius, Josephus. *Florilegii magni seu Polyanthae floribus novissimis sparsis libri XX* [...]. Francofurti: 1628.
- Lipsius, Justus. *Monita et exempla politica* [...]. Antverpiae, 1605.
- M. Acci Plauti Lat. *Comoediae facile principis fabulae XX superstites* [...] opera Friderici Taubmani. Wittemberg, 1605.
- Mirabellius, Domenicus Nanius, Bartholomäus Amantius, Franciscus Tortius. *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum* [...]. Lugduni, 1600.
- Moss, Ann. „Humanist Education”. W: *The Cambridge History of Literary Criticism*. T. III: *The Renaissance*, red. Glyn Peter Norton, 145–154. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Pomian, Krzysztof. *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.
- Pröle, Heinrich. „Wanckel, Johannes”. W: *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. XLI, 1896, 133–134. Dostęp 23.03.2023. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz84487.html>.
- Schleinert, Dirk. „Paul Friedeborn i jego rodzina”. W: *Friedeborn i jego dzieło. Friedeborn und sein Werk*, red. Paweł Gut, 9–22. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2021.

- Scholl, Johannes, Heinrich Kröner. *Praxis rhetorica sive scholae et exercitationes eloquentiae*. Francofurti, 1607.
- Schwann, Stanisław, wyd. *Descriptio Paedagogii Statinensis 1573*. Szczecin: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.
- Vergilii poetarum omnium longe principis Opera quaecunque extant [...]*. Venetiis, 1515.
- Waquet, Françoise. *Latin or the Empire of a Signe. From the sixteenth to the twentieth centuries*. Tłum. John Howe. London–New York: Verso, 2001.
- Wedel von, Joachim. *Hausbuch des Herrn Joachim von Wedel auf Krempzow Schloss und Blumberg erbegessen*. Tübingen, 1882.
- Wehrmann, Martin. „Geschichte des Marienstifts-Gymnasiums 1544–1894”. W: *Festschrift zum dreihundertfünfzigjährigen Jubiläum des Königlichen Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin am 24. Und 25. September 1894*, 1–165. Stettin, 1894.
- Wehrmann, Martin. “Die Statuten des Pädagogiums in Stettin vom Jahre 1587”. *Mitteilungen der Gesellschaft für Deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte* 3 (1900): 166–173.

Abstrakt

Rozważania podjęte w niniejszym artykule zostały skoncentrowane wokół różnego rodzaju odwołań (cytatów, parafraz, aluzji i in.) do autorów piszących w językach klasycznych, wprowadzonych przez Paula Friedeborna do kroniki – *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern*, ze szczególnym uwzględnieniem greckich i łacińskich autorów antycznych. Pierwszym celem badawczym było zidentyfikowanie na podstawie ww. odwołań punktów wspólnych w programie dydaktycznym Pedagogium Stetinense i w *Historycznym opisie miasta Szczecina*. Zestawiono nazwiska twórców i tytuły tekstów wymienianych w dokumentacji dydaktycznej uczelni i w kronice, dzięki czemu wyłoniono listę 16 autorów „szkolnych”, których Friedeborn wprowadził do swojej kroniki. Z tekstu kroniki wyodrębniono 84 odwołania do twórczości tych autorów. W drugiej części rozważań poddano te nawiązania analizie, traktując je jako próbę badawczą, która pozwala na bliższe przyjrzenie się warsztatowi historyka oraz przyjmowanym przez niego strategiom związanym z wprowadzaniem odniesień do twórczości innych autorów. Szczegółowej analizie poddano wszystkie cytaty z twórczości Cyserona, na wyższym poziomie ogólności potraktowano odwołania do pozostałych autorów „szkolnych”. Skupiono się na trzech aspektach. Pierwszym z nich jest wykorzystanie różnych wariantów językowych oraz próba wskazania możliwych powodów tej różnorodności. Drugim jest stosowanie zróżnicowanych form opisu poszczególnych wzmianek, co pozwala bliżej przyjrzeć się metodyce pracy Paula Friedeborna. Wreszcie trzeci aspekt, podjęty tylko w ograniczonym zakresie, to próba odpowiedzi na pytanie o źródła, z których Friedeborn zapożyczał fragmenty twórczości autorów antycznych do swojej kroniki. W zakończeniu podkreślono, że przeprowadzone rozważania mają charakter rekonesansu badawczego. Wnioski sformułowane na podstawie nawiązań do autorów „szkolnych” powinny w przyszłości ulec weryfikacji na podstawie analizy wszystkich odniesień do autorów piszących w językach klasycznych wprowadzonych przez Friedeborna do tekstu kroniki.

References to ancient authors in Paul Friedeborn's
Historical description of the city of Szczecin in the context
of the educational program of the Ducal Pedagogium in Szczecin.
A research reconnaissance

Abstract

The considerations in this article are focused on various types of references (quotations, paraphrases, allusions, etc.) to authors who wrote in classical languages, introduced by Paul Friedeborn in his chronicle titled *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern*, with a particular emphasis on Greek and Latin ancient authors. The first research objective was to identify common points in the educational program of Pedagogium Stetinense and Friedeborn's *Historical description of the city of Szczecin* based on the aforementioned references. This involved compiling a list of 16 "academic" authors whose works were introduced by Friedeborn into his chronicle by comparing the names of the creators and the titles of the texts mentioned in the university's educational documentation and in the chronicle. From the chronicle text, 84 references to the works of these authors were extracted.

In the second part of the considerations, these references were subjected to analysis, treated as a research attempt that allows for a closer examination of the historian's craftsmanship and the strategies he adopted related to incorporating references to the works of other authors. All quotations from Cicero's works were subjected to detailed analysis, while references to other "academic" authors were examined at a higher level of generality. The focus was on three aspects. The first is the use of various linguistic variants and an attempt to indicate possible reasons for this diversity. The second is the use of different forms of describing individual mentions, allowing for a closer look at Paul Friedeborn's work methodology. Finally, the third aspect, addressed to a limited extent, is an attempt to answer the question of the sources from which Friedeborn borrowed excerpts from the works of ancient authors for his chronicle. In conclusion, it is emphasized that the considerations conducted in this article have the character of research reconnaissance. The conclusions formulated based on references to "academic" authors should be verified in the future through the analysis of all references to authors who wrote in classical languages introduced by Friedeborn into the chronicle's text.

Cytowanie

Małgorzata Cieśluk, „Odwołania do autorów antycznych w *Historycznym opisie miasta Szczecina* Paula Friedeborna w kontekście programu edukacyjnego Pedagogium Książęcego w Szczecinie. Rekonesans badawczy”, *Przegląd Zachodniopomorski* 38 (2023), 67: 100–125. DOI: 10.18276/pz.2023.38-05.